

ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОГО КОНСЕРВАТИЗМУ

Ю.ТЕРЕЩЕНКО

Київський національний лінгвістичний університет

Український консерватизм як своїми стихійними проявами, так і утвореними суспільно-політичними структурами відіграв неабияку роль у збереженні національної ідентичності і державно-політичному відродженні України. В історії Нового часу він виявляв себе, зокрема, у спробах української шляхетської аристократії знайти спільну мову з козацтвом, утворити з ним єдиний фронт боротьби з Польщею і включитися у будівництво козацької держави, заснованої Богданом Хмельницьким. У цей період українська шляхта залишалась носієм консервативних суспільних тенденцій і сприяла континуїтету державницьких традицій давньої Русі-України в нових умовах. Протягом усього існування гетьманства в українському суспільстві змагалися дві тенденції: одна – виразно консервативна, що виявляла прагнення надати гетьманській владі спадково-династичного характеру і зробити її арбітром для усіх класів-станів, друга – утвердити республікансько-олігархічне правління козацько-старшинської еліти і наблизитись до суспільного устрою польської Речі Посполитої. Наявність цих двох суперечливих тенденцій не завадила «малоросійському шляхетству» наприкінці XVIII – поч. XIX ст. виробити загальну ідеологічну платформу, яка вбачала в козацькій державності легітимно-правове продовження державницьких традицій князівських часів. На неї спиралося українське суспільство у боротьбі з російським централізмом.

Російський уряд, починаючи від 1654 р., у своїх намірах спочатку обмежити, а потім зовсім зліквідувати українську державність намагався спертися на класову ворожість до нової української аристократичної верстви селянства і козацьких низів та стихійний консерватизм цих класів-станів: їх традиційну пошану до монархічної влади.

Наявність подібних настроїв в «низах» українського суспільства не дала, однак, шансів російському царизму виконати своє головне завдання – поглинути український національний організм і розчинити його у всеросійському асиміляторському просторі «єдиної невідомої». Українське село попри падіння національної державності, фактично аж до часів радянського лихоліття зберігало притаманний йому спосіб життя, особливості матеріального і духовного буття, виробило стійкі і тривалі підвалини національного існування. Причому участь у цьому процесі брали землевласники всіх категорій – від великих до найдрібніших. Тому і панська посілість, і селянське обійстя були місцем зосередження української духовності, безцінних скарбів національної культури.

Українське селянство у XIX – поч. XX ст. у своєму органічному спротиві російському централізму вдавалося до різних форм протидії – від тотальної автаркії всього російського до окремих акцій непокори, фізичної розправи з поміщиками та чиновниками, масових виступів з виразним національним забарвленням («Київська козащина», наприклад). Попри тяжкі соціально-економічні умови життя, завдяки стихійному консерватизму українського селянина, пошануванню ним національно-історичних традицій було збережено надзвичайно важливий комплекс духовних цінностей, який надихав українську еліту на творчість і боротьбу за національне самовизначення. Село ставало тим фактором, який підтверджував незнищенність національного **Я**, надавав насагу і був потужним резервуаром національно-визвольної боротьби в Україні. Звідси український рух постійно черпав свої людські ресурси, духовні і матеріальні сили.

Тотальне неприйняття Україною імперських порядків, яке спиралося насамперед на прив'язаність консервативного українського села до традиційних форм національного буття, констатувалося багатьма обсерваторами тодішньої української дійсності. «Я не знаходив

в Малоросії жодної людини, з якою мені вдавалося говорити, вигідно до Росії налаштованої, у всіх панував явний дух опозиції», – писав про свої відвідини України у 1824 р. генерал О.Л.Михайловський. У такому ж дусі висловлювався німецький географ і мандрівник Й.Г.Коль, який відвідав Україну у 1841 р. «Неприятнь народу Малоросії до народу Великоросії настільки сильна, що її можна назвати просто національною ненавистю, і це почуття протягом сімнадцятого століття скоріше зміцнилося, ніж ослабло, коли країну загарбала Московська імперія...», – писав він.

Німецький мандрівник міг розгледіти те, чого пізніше не хотіла побачити панівна в українському суспільному русі XIX ст. народницька інтелігенція. Він констатував, що українська шляхта зберігала «багато ознак свого золотого віку незалежності. У багатьох будинках можна побачити портрети Хмельницького, Мазепи, Скоропадського і Розумовського, які в різні часи були гетьманами, а рукописи, що розповідають про тамті дні, старанно зберігаються у скринях». Водночас Коль помітив надзвичайно важливий фактор впливу дворянства на суспільне життя українців XIX ст. Він наголошує, що українці «мають свою власну мову, мають свої власні історичні спогади, рідко змішуються або беруть шлюб з московськими правителями... Можна сказати, що їх національне коріння росте з провінційної знаті, яка проживає по селах і від якої походять усі великі політичні рухи». Ця «провінційна знать», тобто українська дворянська шляхетська верства, разом із селянством стихійно зберігала мову, віру, звичаї, традиційні форми родинного та громадського життя. Тяглість цього процесу виявлялась протягом усього XIX ст. і аж до революційних потрясінь 1917-1921 років.

Пізніше лідер українського консерватизму В'ячеслав Липинський гостро критикував українських націонал-демократів за їхнє намагання вивести українську аристократію за рамки новітнього національного процесу. Він наголошував на величезній креативній ролі українського класу землевласників, які закладали «фундаменти під сучасне політичне і культурне відродження української нації». Серед них В.Липинський бачить Євгена Гребінку, обох Гоголів, Миколу Маркевича, Олексю Стороженку, Григорія Квітку-Основ'яненка, Амвросія Метлинського, Пантелеймона Куліша, Миколу Костомарова, Василя Білозерського, Михайла Максимовича, Олександра Лазаревського, Павла Чубинського, Олександра Потєбню, Опанаса та Марію Марковичів (Марка Вовчка), Панаса Рудченка (Панаса Мирного), Олександра Кониського, Михайла Драгоманова, Бориса Грінченка, Михайла Старицького, Ларису Косач (Лесю Українку), Миколу Лисенка, Михайла Чайковського, Павлина Свенціцького, Бориса Познанського, Володимира Антоновича, Тадея Рильського та інших. На кошти «земельної буржуазії» було засновано Українське наукове товариство імені Тараса Шевченка (Єлизавета Милорадович і Михайло Жученко), Південний відділ Географічного товариства, Археологічну комісію, Музей Богдана Ханенка у Києві, Національний музей фундації Андрея Шептицького у Львові та низку інших наукових і культурних установ та інституцій.

Тісний і тривалий зв'язок української шляхти з селянством, багатий досвід господарської співпраці, який водночас доповнювався низкою спільних рис щоденного життя, побуту, створювали передумови для появи на політичній арені окремої консервативної політичної організації, яка могла б стати потужною складовою українського руху. Однак цього не сталося. Частина нащадків козацько-старшинської і шляхетської верстви взяла активну участь у процесі національного відродження, при цьому вона рідко зберігала в ньому свою соціальну ідентичність, розривала з власним аристократичним середовищем і втрачала класове самоусвідомлення.

Опинившись у демократично-народницькому таборі, українські поміщицько-землевласницькі елементи сповідували властиве останньому безоглядне «народолюбство», глорифікували стихію селянсько-козацьких повстань, гайдамаччину, скептично ставились

до державотворчих зусиль національної еліти (Володимир Антонович і «хлопомани», Микола Костомаров, Олександр Лазаревський та ін.). Значну частину українського дворянства відлякував соціальний радикалізм народницької (згодом соціалістичної) інтелігенції, і вона залишалась поза українським рухом, представленим Громадами, «Просвітами». Ця складова українського дворянства взяла активну участь у діяльності земств, формуючи у багатьох з них національну орієнтацію.

Представники обох цих частин українського дворянства у своєму загалі сповідували переважно традиційну для козацько-старшинської верстви автономістсько-федералістичну концепцію політичного розвитку України і, влившись в український національний рух, міцно прищепили її новітній українській інтелігенції.

Започаткована Б.Хмельницьким трансформація гетьманської влади в інститут спадкової монархії, який у тих умовах єдиний міг утвердити в українському суспільстві тривкі й міцні засади державної влади, не отримала оптимального продовження. Прийняття Бендерської конституції 1710 р., яка була витвором колективної думки старшини за участю П.Орлика, означало остаточну перемогу старшинської аристократії над гетьманським монархізмом. Із втратою решток державності у суспільній свідомості ідеї автономізму залишались без будь-якої альтернативи. Вони виявились головним політичним змістом суспільної поведінки не лише нащадків козацько-старшинської верстви, а й усього українського суспільства впродовж ХІХ – поч. ХХ ст.

Неспроможність української еліти впровадити національну монархічну ідею і прищепити її бодай якійсь частині українського громадянства створювало відповідний вакуум у суспільній свідомості, який заповнював монархізм російський. Ця ситуація породила принцип так званої подвійної ідентичності, де національні почуття химерно поєднувалися з вірогідданством Російській імперії і російському монарху.

Автономістсько-федералістичну традицію раннього народництва продовжив Михайло Драгоманов, який рішуче боровся з «українським сепаратизмом» до кінця свого життя. На думку І.Франка, М.Драгоманов як політик назавжди залишився тим, ким він був, виїжджаючи з Росії, – *gente Ukrainus, natione Russus*. Він не міг собі уявити Україну «без близького зв'язку з Росією». Для Драгоманова ідеї федералізму стояли в одному ряду з європейськими ідеалами соціальної ревності і політичної волі, які затуляли собою ідею національної самостійності. Така ідейна налаштованість впливала на позицію цілих поколінь українських політиків, які на довгий час опинилися в полоні драгоманівського бачення національної проблеми, позбавлені чіткої перспективи боротьби за національне визволення і створення незалежної держави.

«Не маючи в душі цього ідеалу (національного. – *Авт.*), найкращі українські сили тонули в общеросійським морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію» – зазначав І.Франко у статті «Поза межами можливого». – Для нас тепер не підлягає сумніву, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичному полі, був головною трагедією в життю Драгоманова, був причиною безнадійності його політичних змагань».

Автономістсько-федеративне бачення місця України в складі Російської держави було акцептоване українськими соціалістичними і ліберальними партіями, які не змогли відмовитись від нього остаточно навіть у ході національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Воно було суттєвою перешкодою на шляху усвідомлення українським суспільством необхідності власної незалежної держави. Потрібна була «справжня революція» проти народницького світогляду, щоб вивести український рух з глухого кута автономістсько-федеративних уявлень про перспективу майбутніх відносин між Україною і Росією. Її початком була поява самостійницьких течій в українському політикумі, засвідчені брошурами Юліана Бачинського «Ukraina irredenta» і Миколи Міхновського «Самостійна Україна».

Усвідомлення необхідності самостійної української держави посилювало розуміння того, що Україна має розвинути класово диференційовану структуру як передумову оптимального національного і державного існування. Обмежений погляд М. Драгоманова на місце і роль основних класів суспільства, його «мужикофільство», за висловом І. Франка, обумовило «і в чисто культурних та освітніх справах занадто вузьке розуміння нації, як плебса, не дозволяло йому ставити діло національного розвитку так широко як воно ставиться у нас нині».

Подолання такого спрощеного погляду на українське суспільство висувало, таким чином, завдання більш високого рівня національно-політичної і національно-культурної реанімації вищих прошарків суспільства українського походження, які досі стояли на ґрунті російської або польської національної свідомості. На переломі XIX-XX ст. було недостатньо «хлопоманства» В. Антоновича і його соратників, простого сповідування українською шляхтою (дворянством) народницьких ідей, потрібна була їх участь в українському русі зі збереженням своїх корпоративно-класових ознак, політичним досвідом, здатністю до державотворчої праці.

Своєю повноцінною участю в українському русі, усвідомленням власної виняткової суспільної ролі, належною оцінкою національної державотворчої традиції українська шляхта (дворянство) мала сприяти подоланню певної однобічності соціальних і політичних орієнтирів українського громадянства.

Суттєвим зрушенням в українському консервативному середовищі сприяла діяльність В'ячеслава Липинського, який спричинився до ідейного та організаційного зміцнення консерватизму і посилення його позицій в українському русі. Водночас Липинський рішуче поборює існуючу традицію представляти «панів» як ворогів народу. На його думку, повертаючись до свого національного «я» з російського і польського таборів, вони вносили в процес українського відродження свій культурний, господарський, адміністративний досвід, інтелектуальні та матеріальні цінності, суттєво посилюючи позиції українського громадянства.

Протягом усього XIX ст. українська аристократична верства переживала складний і неоднозначний процес національного пробудження по обидва боки Збруча. Підтвердженням цього були, зокрема, зміни в суспільно-національній свідомості і політичній орієнтації представників давніх українських шляхетсько-магнатських родин Пузин, Сангушків, Сапіг, Шумлянських, Шептицьких, Федоровичів та ін. в Галичині. У Великій Україні відповідну еволюцію пережили Галагани, Тарновські, Милорадовичі, Кочубеї, Тишкевичі, Скоропадські, Ханенки, Лизогуби та ін. Попри монопольні позиції ліберальної демократії і соціалістичних течій в українському русі ця еволюція суспільної свідомості шляхетсько-дворянського стану продемонструвала прагнення до збалансування ціннісних ідеологічних і політичних орієнтацій в українському русі і подолання «смертельної однобічності нації», за виразом Липинського, пов'язаної з недорозвиненістю в ньому правого консервативного крила.

Намагання української історичної аристократії відігравати самостійну роль у політичному процесі підтверджують наміри надати князю Леву Сапізі королівську корону, проєктованого Е. Гартманом – О. Бісмарком «Київського королівства» у 80-х роках XIX ст., що підтримали наддніпрянські і галицькі політики.

Вже в ході Першої світової війни ідея конституційної монархії лягла в основу політичної платформи «Союзу визволення України», учасниками якого були діячі обох частин України. Дедалі ширшого суспільного розголосу набувало намагання В'ячеслава Липинського надати консерватизму ідеологічне та організаційне підґрунтя, яке мало виразне самостійницьке спрямування. «Я був самостійником, єсть і буду ним до смерті», – зазначав ідеолог українського консерватизму.

Поява монархічного концепту в українському політичному житті означала поступову втрату монопольних позицій ліберальної демократії, народницьких і соціалістичних течій в українському русі. Вона свідчила, що українське суспільство здатне адекватно відреагувати на виклики часу і прагне до збалансування ціннісних ідеологічних і політичних орієнтацій.

Так соціальний радикалізм більшості учасників українського руху відштовхував від участі у його структурах консервативно налаштовану українську шляхту, частина якої навіть опинилась у російських монархічних організаціях і партіях. Однак цей ухил шляхти не був остаточним, а швидше – кроком, спрямованим на самозбереження і захист своїх соціально-економічних інтересів. Консервативні сили, які не декласувалися, хоча і відійшли від українського ліберально-радикального руху, але не втратили свого національного інстинкту, який виразно засвідчив про себе після падіння царизму в лютому 1917 року.

Піднесення національного руху продемонструвало водночас живучість гетьманської традиції в Україні, яка спиралась на консерватизм обох основних соціальних компонентів українського села – дворянства і селянства, виявилась важливим соціальним підґрунтям для проголошення Гетьманату Павла Скоропадського. Реалізація українськими консервативними силами традиційної національної державності була ланкою загальноєвропейського процесу консервативної революції, реакцією на торжество породженого XIX століттям лібералізму, прибраного у новітні демократичні шати після завершення I світової війни.

Однак подолати неадекватне сприйняття консерватизму суспільством не вдалося. Нав'язуване українськими лібералами і соціалістами бачення цієї суспільної течії як реакційної і проросійської не було подолане українським громадянством. Українська демократія разом з більшовиками зруйнувала консервативну модель української державності – Гетьманат – і, не створивши натомість нічого тривкого і стабільного, потонула у безкінечних чварах, політичних усобицях та партійному доктринерстві. Український консерватизм як організована політична сила (представлена у 1917-1920 роках переважно Українською хліборобсько-демократичною партією, заснованою В'ячеславом Липинським, Миколою Міхновським, братами Сергієм і Володимиром Шеметами) зумів розвинути свою діяльність лише в еміграції. Завдяки працям В'ячеслава Липинського та створеної ним державницької школи української історіографії (Дмитро Дорошенко, Степан Томашівський, Василь Кучабський, Осип Назарук, Теофіл Коструба, Наталія Полонська-Василенко, Борис Гомзин та ін.) ідеологія українського монархізму залишила неабиякий слід в українському громадсько-політичному і духовному житті. Іван Лисяк-Рудницький цілком слушно зазначав, що саме консерватизм порівняно з іншими головними напрямками української суспільно-політичної думки (демократично-народницьким, інтегрально-націоналістичним, комуністичним) зробив найбільший інтелектуальний внесок протягом XX ст.

На жаль, безцінна духовна і суспільна спадщина українського консерватизму і насамперед його видатного речника В'ячеслава Липинського ще не знайшли сьогодні адекватного сприйняття суспільством. Національна демократія, як і на переломі XIX і XX ст., знову домінує в українському суспільно-політичному житті і демонструє, на жаль, той самий стиль політичної діяльності, що і у 1917-1921 роках. Прийшовши до влади у 2004 році після важкого протиборства з режимом Леоніда Кучми, українська націонал-демократія розпочала жорстку боротьбу насамперед у своєму середовищі. Причому найбільшого цькування з боку колишнього президента Віктора Ющенка і його команди зазнали саме ті сили, які послідовно демонстрували приклади державницької позиції і рішуче протидіяли олігархічним кланам і антиукраїнським силам.

У результаті владу було втрачено і українська демократія знову опинилася перед необхідністю боротися за утвердження національно-державних інтересів. Ці невтішні наслідки домінування націонал-демократів в українському русі потребують прискіпливої

і критичної уваги до їх історичного шляху та ідеологічної спадщини. Очевидно, потрібно нарешті визнати, що і лідерами УНР і нинішньої націонал-демократії марнуються зусилля мільйонних мас українців у боротьбі за державність і що застосування без критичного осмислення їх методів політичного діяння може сьогодні стати фатальними для української державності. Звернення до політичного досвіду українського консерватизму, його національно-державницької ідеології, спрямованої на консолідацію всіх суспільних верств України, може бути ключем до вирішення багатьох болючих проблем її сучасного політичного життя.